

İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi
Journal of the Human and Social Science Researches
[2147-1185]

[itobiad], 2019, 8 (2): 1289/1312

**Ateistlerde Olumsuz Tanrı Algısının Psiko-sosyal Açından
Değerlendirilmesi**

A Psycho-social Assessment of Negative Perception of God in
Atheists

Dr. Derya GÜLFİL

deryadben@gmail.com

Orcid ID:0000-0002-1790-1898

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Type : Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Received : 28.11.2018
Kabul Tarihi / Accepted : 28.03.2019
Yayın Tarihi / Published : 26.06.2019
Yayın Sezonu : Nisan-Mayıs-Haziran
Pub Date Season : April-May-June

Atıf/Cite as: GÜLFİL, D. (2019). Ateistlerde Olumsuz Tanrı Algısının Psiko-sosyal Açından Değerlendirilmesi. İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, 8 (2), 1289-1312. Retrieved from <http://www.itobiad.com/issue/44987/489478>

İntihal /Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and confirmed to include no plagiarism. <http://www.itobiad.com/>

Copyright © Published by Mustafa YİĞİTOĞLU Since 2012 - Karabuk University, Faculty of Theology, Karabuk, 78050 Turkey. All rights reserved.

Ateistlerde Olumsuz Tanrı Algısının Psiko-sosyal Açıdan Değerlendirilmesi¹

Öz

Bu makale, Tanrı algısının ateistik eğilimlerdeki rolünü anlamayı amaçlamaktadır. Nitel bir desene sahip olan bu çalışmada, yapılandırılmış (güdümlü) mülakat tekniği kullanılmıştır. Veriler, betimsel ve içerik analizi olmak üzere iki yol kullanılarak çözümlenmiş; anlayıcı geleneğe bağlı olarak yorumlanmıştır. Araştırmanın çalışma grubu, merkezi İstanbul'da bulunan Ateizm derneği üyeleri arasından araştırmaya gönüllü katılan 18 kişiden oluşmaktadır. Bunların 16'sı erkek, 2'si kadındır. Araştırmanın bulguları, ateistlerin Tanrı'yı "cezalandıran", "korkutan", "acı çektiren" "gaddar" gibi sıfatlarla nitelendirdiklerini; Tanrı'yı cezalandırıcı güç ve otorite figürü olarak algıladıklarını ortaya koymuştur. Ateistlerin Tanrı'yı algılama biçimlerinin korku yönelimli ve kaçınmacı bir görünüme sahip oldukları saptanmış; Tanrı algısının ateistik eğilimlerde önemli rol oynadığı sonucuna ulaşılmıştır. Elde edilen bulgularda ateistlerin olumsuz Tanrı şemasında bilişsel faktörlerden ziyade dramatik/travmatik tecrübe, kötülük problemi ve sosyo-ekonomik şartlardan mülhem duygusal faktörlerin daha belirgin olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Din psikolojisi; Birey, Ateizm, Tanrı Tasavvuru, Tanrı Algısı.

A Psycho-social Assessment of Negative Perception of God in Atheists

Abstract

This article aims to understand the role of "perception of God" in atheistic tendencies. In the study which has a qualitative design, a structured (guided) interview technique was used. Data were analyzed using two methods; descriptive and content analysis; and were interpreted based on the understanding tradition. Study group consists of 18 individuals, 16 male and 2 female from the members of the Atheism Foundation based in İstanbul who participated in the study voluntarily. Study findings have revealed that atheists characterize God as "punisher", "dreadful", "torturer" and "cruel" and perceive God as a punishing power and authority figure. It has been determined that the ways in which atheists perceive God have a fear-oriented and an avoidant appearance and the perception of God plays an important role in atheistic tendencies. The findings obtained suggest that when it comes to atheists' negative schemes of God; dramatic/traumatic experiences, problem of evil and emotional factors originating from socio-economic conditions are more prominent than cognitive factors.

Keywords: Psychology of Religion, Individual, Atheism, Thought of God, Perception of God.

¹ Bu makale yazarın Haziran 2018'de Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı'na sunduğu "Psikolojik Açıdan Ateizm: Nitel Bir Araştırma" adlı doktora tezinden hareketle yürütülmüştür.

Giriş

Bu araştırma, ateistlerin olumsuz Tanrı algısının psiko-sosyal açıdan değerlendirilmesini konu edinmektedir. İnanç ya da inançsızlık bireyin kavramlaştırdığı ve tasavvur ettiği Tanrı ekseninde şekillenmektedir. Dolayısıyla, inançta olduğu gibi inançsızlık eğiliminde de Tanrı merkezdedir. Bu nedenle, ateistlerin Tanrı'yı nasıl algıladığı konusu önemli bir meseledir. Araştırmamız bu bağlamda, olumsuz Tanrı algısının ateistik eğilimlerdeki rolünü ve bu algının oluşmasında etkili olan psiko-sosyal faktörleri tespit etmeyi amaçlamaktadır. Ülkemizde din psikolojisi alanında Tanrı algısına yönelik çalışmalar yapılmış olmasına karşın, ateistlerin Tanrı algısını psiko-sosyal boyutta ele alan bir çalışma neredeyse bulunmamaktadır. Bu durum makalenin literatüre olan katkısını da önemli kılmaktadır. Bilindiği gibi, inançlı ya da inançsız her bireyin zihninde onun algı ve tecrübelerini yansıtan birbirinden farklı Tanrı tasavvurları bulunmaktadır. Farklı dönemlerde oluşturulan Tanrı tasavvurları, anılar, duygular ve imgelerin bir araya gelmesiyle sürekli şekillenen psişik bir yapıdan ileri gelmektedir (Rizzuto, 1979). Bu nedenle kişi, inansa da inanmasa da Tanrı psikolojik bir realite olarak kendisini zihinde hissettirir (Jung, 1968). Birey, Tanrı'nın mahiyeti ve sıfatları hakkında geliştirdiği genellemeleri fiziksel dünya hakkındaki duyularını, algılarını, deneyimlerini ve duygusal izlenimlerini de ekleyerek Tanrı'yı zihninde biçimlendirir ve kavramlaştırır (Goldman, 2001). Tanrı'ya ilişkin sevgi ve korku gibi duygular, düşünceler bireyin kendine özgü Tanrı tasavvurunu oluşturmaktadır. Yani kişinin Tanrı hakkındaki atıf ya da söylemleri, Tanrı'ya karşı beslediği duygu ve düşüncelerinin olumlu ya da olumsuz olduğunu göstermektedir (Rizzuto, 1979). Tanrı algısıyla ilgili yapılan araştırmalar, Tanrı'ya olan bakış açısının; benlik algısıyla, dini yönelim biçimiyle ve anne-baba algısıyla ilişkili olduğunu ortaya koymaktadır (Benson ve Spilka, 1973; Nelsen ve Kroliczak, 1984; Keyser ve Collins, 1976). Yine benzer araştırmalarda bazı bireylerin Tanrı'yı sevgi yönelimli algılarken, bazılarının da korku yönelimli algıladığı belirtilmektedir (Güler, 2007a). Tanrı'yı, korku yönelimli algılayanların ise daha çok inançsızlar olduğu tespit edilmiştir (Erdoğan, 2015, s. 224). Ancak her bireyin Tanrı tasavvurunun ve Tanrı'yı algılama biçiminin farklılık gösterdiği söylenebilir. Daha önce belirtildiği gibi inançsızlıkta Tanrı'nın merkezde yer alması, bireyin ateistik eğilimlerinde olumsuz Tanrı algısının rolü ve bu algının oluşmasında etkili olabilecek faktörlerin belirlenmesi merkezi bir öneme sahiptir. Dolayısıyla bütün bunların tespit edilmesi ateistlerde olumsuz Tanrı algısının psiko-sosyal açıdan değerlendirilmesi konusunu anlama ve açıklamada kolaylık sağlayacaktır.

Kavramsal Çerçeve

Tanrı Tasavvuru

Tasavvur kavramı; zihinde önceden oluşan herhangi bir nesnenin, olayın, eylemin, kavramın psişik güçlerin veya duygusal uyarıların etkisiyle özel olarak yeniden biçimlenmesi ve anlamlandırılmasıdır (Yavuz, 1987, s. 159). Tanrı tasavvuru ise, bireyin Tanrı'yı nasıl algıladığıyla ilgili olup, Tanrı'ya dair tüm atıf, duygu ve düşüncelerinden oluşmaktadır (Koç, 2011, s.6). Dolayısıyla Tanrı tasavvuru kavramı, yaratıcıya dair fikirlerimizin, inanç dünyamızın odak noktası olarak kabul edilmektedir. Tanrı tasavvurunun oluşmasında ruhsal, bilişsel, kişisel yapı, bireyin dini algılama biçimi ve dünyaya bakış açısı gibi birçok içsel ve dışsal faktör etkili olmaktadır. (Bedir, 2017, s.718). Birey çocuklukta kendisine sunulan Tanrı tasavvuruna duygu ve düşüncelerini de ekleyerek kendine özgü bir Tanrı tasavvur eder. İleriki yıllarda aldığı eğitim, sosyo-kültürel çevresi, dünya görüşü, ilgi, ihtiyaç ve düşüncelerinden hareketle, Tanrı tasavvurunu geliştirebilir veya değiştirebilir (Koç, 2011, s.19). Tanrı tasavvurunun nasıl oluştuğu ve geliştiği ele alındığında, bilişsel ve ilişkiyel olmak üzere, iki tip kuramdan söz edilebilir. Bilişsel kurama göre Tanrı tasavvuru, bilişsel sınırlarla ilişkilidir. İlişkiyel kuramda ise bu kavram, bireyin kişilik özellikleri ve eğilimlerini içerirken; bebeklik döneminde ebeveynle olan ilişki, Tanrı tasavvurunun yönünü belirlemektedir (Barrett, 2001). Literatüre bakıldığında, Tanrı tasavvurunun nasıl oluşup geliştiğini açıklayan birçok yaklaşımın, Freud'un görüşlerinden hareketle kuramlarını temellendirdikleri görülmektedir. Freud, Tanrı'nın baba figürüyle özdeşleştirildiğini, baba ile kurulan duygusal bağın ya da ilişkinin Tanrı'yla kurulacak olan ilişkiye koşullandırıldığını ifade eder. Freud'a göre insan bilinmeyen şeyler karşısında kendisini korunmaya ve kollanmaya muhtaç hissetmekte, dolayısıyla çocukluk döneminde kendisini tehlikelerden koruyan babasının tüm özelliklerini Tanrı'ya aktarmaktadır (Freud, 2016). Bu sav, Tanrı tasavvurunun çocukluk döneminde bireyin babasına dair oluşturduğu imaj düşünce ya da babaya ilişkin bellek izlerinin yansıtıldığı anlamına gelir.

Piaget, bilişsel kuramında çocukların ahlaki düşünce ve davranışlarının bilişsel gelişimine paralel olarak ilerlediğini Tanrı tasavvurunun da buna bağlı olarak geliştiğini ifade eder. Piaget'ye göre çocuğun ilk Tanrı tasavvuru insan biçimlidir. Çocuk, Tanrı'yı dev gibi ya da güçlü bir insan olarak tasavvur eder. 11 yaşına geldiğinde, Tanrı'yı daha soyut biçimde ifade etmekte; Ona aşk, güç gibi kavramlar yüklemektedir (Piaget, 1939; Yıldız, 2007, s. 579). Fromm (1993) ise, insanın kendisinde bulmak istediği güç, bilgi, yaratıcılık gibi üstün nitelikleri Tanrı'ya yüklediğini ve Onu bu özelliklerle tasavvur ettiğini söylemektedir. Bowlby'nin (1973) bağlanma kuramında Tanrı, ideal bulunan bir ebeveyne benzetilerek bağlanma figürü olarak kabul edilmiştir. Bu teoriye göre Tanrı insanı, tehlike anında koruyan güvenilir bir sığınak işlevi görmektedir (Kirkpatrick, 1992, s. 67). Kirkpatrick

ve Shaver (1990) sevgi yönelimli bağlanma figürlerine sahip olanların, Tanrı'nın kendilerini sevmesi ve önemsemesi koşuluyla Onu olumlu yönde algıladığını, seven ve şefkatli bir varlık olarak tasavvur ettiğini söylemektedir. Francis, Gibson ve Robbins (2001) ise, on iki ile on beş yaş arasında, 866 İskoç gençten (395 erkek, 471 kız) oluşan örneklem grubu üzerinde yürüttüğü araştırmada, benlik-değeri ile Tanrı tasavvurları arasındaki ilişkiyi tespit etmeye çalışmıştır. Elde ettikleri bulgularda, benlik-değeri ile seven ve merhamet eden Tanrı tasavvuru arasında pozitif ilişki tespit edilirken, acımasız ve cezalandıran Tanrı tasavvuru arasında negatif ilişki olduğu saptanmıştır. Bazı araştırmalar ise Dickie, Ajega, Kobylak ve Nixon (2006); Allport, (2004); Dickie, Eshleman, Merasco, Shepard, Wilt ve Johnson (1997); Kirkpatrick ve Shaver, (1990) çocukluk döneminde oluşturulan ebeveyn imgelerinin yetişkinlikteki Tanrı tasavvurunu olumlu ya da olumsuz yönde etkilediğini ortaya koymuştur.

Anlaşıldığı kadarıyla, Tanrı tasavvuru insanın Tanrı ve din anlayışında kritik bir öneme sahiptir. Şayet kişi sadece Tanrı'nın gücü üzerine odaklanır ise, Tanrı öfke ve intikam duyguları olan bir varlık olarak algılanabilir. Bu ise, bireyde korku duygusunu ortaya çıkarırken, bireyin Tanrı'dan nefret etmesine ve dinden uzaklaşmasına hatta dini ve Tanrı'yı inkâr etmesine neden olmaktadır. Mesela Epikürcü ve ateist yaklaşımlarda, insana zulmeden bir Tanrı'ya inanmaktansa zalim Tanrı'nın reddedilmesinin doğru bir seçim olduğu ifade edilmektedir. Görüldüğü üzere, Tanrı'nın nasıl algılandığı ve kavrandığı Tanrı inancında merkezi öneme sahiptir (Kardaş, 2017, s. 18). Nitekim Tanrı'yı tanımlama, atıfta bulunma ve tasavvur etme biçimlerimiz Tanrı'ya dair hissettiğimiz duygu düşünce ve inanç dünyamızı ortaya koymaktadır.

Tanrı Algısı

Bireyin, Tanrı kavramına yaşantı ve deneyimlerini yüklediği anlamlar zinciri olarak ifade edilen Tanrı algısı, Tanrı imgesine göre şekillenmektedir (Subaşı, 2012). Kişinin, Tanrı'yı algılamak O'nunla derin duygusal ve ilişkisel bir deneyim yaşaması gerekir. Ancak, Tanrı algısının sadece kişisel tecrübelerle değil; sosyo-kültürel yapılara da bağlı olduğunu söylemek gerekir (Hoffman, 2005, 2010).

Tanrı algısı gelişimsel süreç içerisinde değerlendirildiğinde, çocukluk döneminde Tanrı'yı algılama biçiminin antropomorfik düşünce tarzında olduğu görülür. Ergenlikte, bu düşünce tarzı yavaş yavaş son bulurken, soyut ve mantıksal düşünme biçimine dayanır (Yıldız, 2007, s. 90-92). Yetişkinlikte ise, bireyin sosyo-kültürel çevresi, yaşam koşulları, yaşadığı travmatik olaylar Tanrı algısında etkili olmaktadır (Subaşı, 2012, s. 79). Bu algının oluşup gelişmesinde en etkili unsurlardan biri, insanın yaşamında iz bırakan ve onu tehdit eden olaylardır. İnsanın gücünü aşan ve onu aciz bırakan olaylar; hastalık, ölüm gibi travmatik durumlar insanda güçsüzlük ve çaresizlik duygusu yaratarak bireyin Tanrı'ya ve dine yönelmesine neden olur. Ancak bu iki duygu her insan da aynı etkiyi göstermeyebilir. Bazı

bireylerin zihninde bu durum olumsuz bir Tanrı tasavvurunun oluşmasında rol oynayarak ya dine karşı ilgisiz veya Tanrı'ya karşı isyankâr bir tutum sergilemesine neden olabilir (Peker, 2011; Hökelekli, 2005).

Kuşkusuz Tanrı bilgisi, imgesi, inançlar, Tanrı'ya yönelik duygu ve düşünceler, Tanrı'nın algılanma biçimini veya yönünü tayin etmektedir. Bireyin Tanrı'yı korkutucu cezalandırıcı ve otoriter bir varlık gibi düşünmesi Tanrı'nın korku yönelimli algılanmasına, neden olabilir. Korku yönelimli Tanrı algısının Tanrı'nın bilinmezlik içermesinden kaynaklandığı ileri sürülmektedir. Ayrıca Tanrı'nın hem büyüklüğü ve gücü hem de insanın sınırlı oluşu ve güçsüzlüğü, bu korkunun ortaya çıkmasında önemli rol oynar. Dini öğretilerde bu durumun temeli, suçlu insanın Tanrı tarafından yargılanacağı ve cezalandırılacağı korkusuna dayandırılmaktadır (Güler, 2007a, s.125). Şayet birey dini açıdan bir suç işler ya da kendisini suçlu hissederse, Tanrı tarafından cezalandırılacağı düşüncesi korku nesnesini ortaya çıkarabilir. Yani Tanrı'nın cezalandırıcı özelliklerine odaklanması ve Tanrı'nın azabından korkmak, korku yönelimli Tanrı algısının oluşmasına neden olabilir (Bayraklı, 2016, s. 175). Korku yönelimli Tanrı algısı hem Tanrı'ya bağlanmayı olumsuz etkilemekte hem de inançsızlık eğilimini beslemektedir. Albayrak (2005) ergenlerle yaptığı çalışmada, ailede ve okulda baskıcı ve korku yoğunluklu din eğitimi alan öğrencilerin, ibadetlere düzenli olarak katılmadığını; korku içerikli dini mesajların Tanrı sevgisi puanlarını düşürdüğünü, cehennem azabı puanlarını yükselttiğini tespit etmiştir. Sevgi mesajlarının, Tanrı sevgisinde artışa, cehennem azabı puanlarında ise düşüşe neden olduğu saptanmıştır. Görüldüğü üzere, Tanrı'nın nasıl algılandığı konusu bireyi Tanrı'ya ve dine yaklaştırma ya da uzaklaştırmada merkezi öneme sahiptir. Ayrıca Tanrı anlayışının ve Tanrı'nın algılanış biçiminin, tarih boyunca büyük çeşitlilik gösterdiği hususu ele alındığında, ateizmin belli başlı Tanrı anlayışlarının inkârından doğmuş olabileceği tartışması bu noktada oldukça önemlidir.

Olumsuz Tanrı Algısının Oluşmasında Etkili Faktörler ve Ateist Eğilimler

Tanrı kelimesi, birçok insan için edinilen duygu ve tecrübe sonrasında zihinsel tatminsizliği ve boşluğu dolduran bir anlam referansına sahiptir (Koç, 1995, s. 31). Şayet kişi, Tanrı inancına sahipse yaşadığı olumsuz olay ve durumlara Tanrısal bir anlam yükleyerek bilişsel ve duygusal bir çelişki yaşamaz. Ancak inancın zayıf olduğu durumlarda Tanrı'nın reddedildiği görülebilir.

Tarihsel süreç içerisinde ele alındığında, ilk çağdan bu yana Tanrı kavramının içeriği, toplumsal değişim ya da farklılaşma gibi tezahürlere bağlı olarak değişiklik göstermektedir. Eskiden Doğu'da içkin Tanrı tasavvuruna rastlanırken, Hristiyanlık'ta Tanrı kendisine hizmet ve saygı gösterilmesini bekleyen, kullarını seven, kimi zaman da onlara kızan, öğüt

veren, cezalandıran, bağışlayan bir baba gibi algılanmış; antropomorfik tarzda tasavvur edilmiştir (Aydın, 2010, s. 56). Ancak günümüzde moderniteyle beraber Tanrı'nın fonksiyonu artmış, O'nu anlama ve algılama biçimi net bir şekilde değişmiştir (Bergson, 1986, s. 240-242). Modernite, Tanrı kavramının içeriğini fonksiyonel olarak artırırken; getirdiği değişimlerle Tanrı'nın faydacı bir anlayış tarzıyla algılanmasını sağlamıştır. Bu süreçte bilimin ve akılcılığın öne çıkmasıyla insan, dünyayı ve yaşamı akıl gücüyle değiştirebileceğine inanmış, Tanrı tartışılabilir bir nesne haline dönüşmüştür. Böylece modern çağda Tanrı'nın, deney üstünlüğüne evcilleştirme ve yaratıcı konumuna saygı göstermek yerine, Tanrı yaratılmış bir varlık haline getirilmiştir. Tanrı'nın insan algısının ötesindeki yaratıcı, mükemmel, aşkın, bilinemez şeklindeki sıfatları yok edilmiştir (Hyman, 2010, s. 61). Çünkü modern çağdaki değişim ve farklılaşma Tanrı'nın bilime akla ve sosyal geçerliliği olan unsurlara bağlı olarak algılanmasına ve Tanrı'nın insan merkezli dünyevi sınırlar içerisinde tanımlanmasına neden olmuştur. Tanrı'ya atfedilen gelenekselci sıfatlar giderek yerini modern çağın ruhunu yansıtan özelliklere bırakmıştır. İnsan, Tanrı'yı aklın ve bilimin sınırları içerisinde kavrayarak modern dünyanın tasarımlarıyla örtüşen bir varlık olarak zihninde yeniden biçimlendirmiştir (Armağan, 1997; s.116; Frankl, 2003; s. 55). Seküler çağa gelindiğinde ise, Tanrı'nın post modern söylemlerde bir meta anlayışa dönüştüğünü görmekteyiz. Bu dönemde mal mülk para gibi maddi değerler, insanın iç huzurunu sağlama ve maneviyatını güçlendirmede tek başına yeterli fonksiyona sahiptir. Marx, kapital/paranın değer olduğu bu dünyada geleneksel düşüncelerden ve dinden köklü bir kopuş yaşanacağını daha büyük dönüşümlerin gerçekleştiği 19.yüzyılda (yakın çağda) ileri sürmüştür. Ona göre para, gelecekte modern insanlığın Tanrısı haline gelecektir. Günümüzde bu yeni Tanrı, dinlerin Tanrısını alınıp satılan bir meta'ya dönüştürmektedir (Marx, 1968, s. 48). Bu ise, seküler düşüncede Tanrı'yı anlama ve algılama biçiminde kapital/para'nın etkili bir unsur olduğunu, Tanrı fikrinin insan zihninde yok olmadığını ancak paraya dönüştüğünü ortaya koymaktadır. Görüldüğü üzere bu süreç, insan zihninde Tanrı'nın algılanmasında köklü bir değişime neden olmuş, ateistik duygu ve düşünceyi beslemiştir.

Olumsuz Tanrı algısı psiko-sosyal açıdan değerlendirildiğinde, kötülük probleminin geçmişte olduğu gibi günümüzde de Tanrı'yı olumsuz yönde anlama ve algılamada etkili olduğu söylenebilir. Tarihin her döneminde sonsuz iyi merhametli kudretli adaletli ve eşitlikçi Tanrı tasavvuru ile kötülük probleminin uyuşmazlığı bireyde bilişsel çelişki yaratmıştır. Tanrı'nın yarattıklarına niçin acı çektirdiği sorulurken, kötülükleri engellemediği, bilgi, güç servet gibi şeyleri insandan neden esirgediği sıklıkla sorgulanmıştır (Kartopu ve Özbolat, 2014, s. 1311). Kötülük sorunsalının yarattığı mantıksal tutarsızlık bireyi 'Tanrı yoktur' fikrine götürse de Tanrı'nın reddi daha ziyade var olan sisteme ya da toplumda yer alan eşitsizlik, adaletsizlik ve ezilmişlik gibi problemlere karşı hissedilen duygusal bir reaksiyon olarak karşımıza çıkmaktadır. Ateistler, insanı

birbirinden ayıran ve inciten böyle bir sistemin varlığına izin veren ya da bu duruma müdahale etmeyen Tanrı'ya sitem, öfke ve kızgınlık duymakta, son tahlilde Tanrı'nın varlığını yadsıyarak inkâr etmektedir (Ögçem, 2014, s. 160).

Olumsuz Tanrı algısının oluşmasında etkili olan bir diğer faktörde, özgürlük ve bağımsızlık duygusudur. Bu duygu daha çok modern insanın kişilik yapısına akılcılığa bireyciliğe ve bireyleşmeye bağlı olarak ortaya çıkmıştır. Çünkü teknolojik koşullar, modernleşmiş ve sekülerleşmiş toplumsal yapı, ekonomik sistemler; insanın kişilik özelliklerini bağımsız olma-özgürlükçü, evrensel ahlak ilkelerini benimseyen, değer veren, öğrenmeye açık, kendini gerçekleştirme yolunda ilerleyebilen, aklın gücüne güvenen bütüncül dünya görüşüne sahip olma şeklinde değiştirmiş; insanı sekülerleşme özellikleriyle donatmıştır (Ekşi, 1990, s. 24). Bu durum bireyin kişilik özelliklerini belli bir seviyede bağımsız olma ve bireyselleşme yönünde etkilemiştir. Aynı zamanda geleneksel yapıdan uzaklaşmasına ve Tanrı'yı seküler düşünce sistemi içerisinde algılayıp kavramasına neden olurken, ateistik düşüncenin gelişmesini sağlamıştır. Bu süreçte insanın özgürlük ve bağımsızlığını ilan etmesiyle modern Tanrı anlayışı teolojik anlayıştan kopmuş; Tanrı ontolojik aşkınlıktan yoksun bir varlık olarak algılanmıştır. Modern düşüncede, Tanrı'nın sınırsız bilgiye sahip olması rasyonel bağlamda insanın özgürlük kavramıyla çelişmektedir (Hyman, 2010, s.68). Çünkü Tanrı'nın sonsuz güçlü, kudretli ve mükemmel bilgiye sahip bir varlık olarak algılanması insanın kendi geleceğini özgürce ve akıl gücüyle belirleyebilme ve kendi kendini var edebilme (gerçekleştirme) yeteneğini körelterek cılız insan anlayışını ortaya çıkarmaktadır. Bu görüş, Tanrı varsa özgürlük yoktur anlamına gelirken, Modern Tanrı anlayışının olumsuz yönde gelişmesini özetler niteliktedir.

Nitekim günümüzde modern insanın Tanrı anlayışını ya da Tanrı algısını anlayabilmek için öncelikle onun dünyayı nasıl algıladığını ve tasavvur ettiğini, yaşam görüşünü, felsefi düşüncesini, insanın bu dünya ile olan ilişkisinin ne olduğuna dair düşüncesini ve anlayışını belirlemek gerekir. Çoğu ateistin insana, yaşama, dünyaya ve Tanrı'ya yönelik genel görüşleri, kuşkusuz James ve Dewey'in metafizikten dine, ahlaktan bilime kadar her konudaki pragmatizminden; Freud'un cinsel serbestlik fikrinden; Darwin'in doğal seleksiyon düşüncesinden ve Marx'ın ekonomi ya da "para" merkezli insan tanımlamasından etkilenecek şekilde şekillenmektedir. Aynı zamanda bu teoriler, günümüz insanın dünya görüşünü ve dünyayı algılama biçimini değiştirmiştir. Bununla beraber modern ateistik düşüncede Tanrı algısının biçimlenmesinde belirleyici olmuştur. Örneğin seküler hümanizm, bireye yüksek değerlerin insanda ve onun yaratımlarında aranması gerektiğini, dünya hakkındaki bütün gerçek ve doğru bilginin ancak bilim aracılığıyla bulunabilir fikrini benimsetmesi, bireyin zihninde ne Tanrı'ya ne de nirvana'ya gerek yok anlayışının gelişmesini sağlamıştır (Smart, 1983, s.53). Tüm bu araştırmalar göstermektedir ki, modernleşme ve sekülerleşme,

özgürlük ve bağımsızlık duygusu, kötülük problemi ve sosyo-ekonomik şartlar olumsuz Tanrı algısının oluşmasında diğer psiko-sosyal faktörlere göre daha ön plandadır.

Araştırmanın Amacı

Bu araştırma, Tanrı algısının ateistik eğilimlerdeki rolünü anlamayı amaçlamaktadır. Bu bağlamda şu sorulara cevap aranmaktadır:

- a) Katılımcıların Tanrı tasavvurları ve Tanrı'yı algılama biçimleri nasıldır?
- b) Katılımcıların ateistik eğilimlerinde olumsuz Tanrı algısının etkileri nelerdir?
- c) Katılımcıların olumsuz Tanrı algısının oluşmasında etkili olan psiko-sosyal faktörler nelerdir?

Yöntem

Araştırma Modeli

Nitel bir desene sahip olan bu çalışmada, betimsel yöntem kapsamında ve yazın taraması doğrultusunda, araştırmanın amacına uygun olan tam yapılandırılmış (güdümlü) mülakat tekniği kullanılmıştır. Bu teknik farklı şekillerde yapılandırılmamış, yarı yapılandırılmış ve tam yapılandırılmış bir şekilde uygulanabilir.

Evren ve Örneklem

Araştırmanın evreni merkezi İstanbul'da bulunan Ateizm Derneği üyelerinden oluşmaktadır. Araştırmanın örneklemini, dernek üyeleri arasından araştırmaya gönüllü katılan 16'sı erkek, 2'si kadın olmak üzere toplam 18 kişiden ibarettir. Bunların, 5'i lise, 13'ü üniversite mezunudur. Çalışmaya katılanlarda en düşük yaş 17 en yüksek yaş 63'tür. Yaş ortalaması 31'dir.

Veri Toplama Araçları ve Analiz Yöntemi

Veriler, 21 ve 22 Kasım 2014 tarihinde tam yapılandırılmış (güdümlü) mülakat tekniği ile toplanmıştır. Araştırmada kullanılacak soruların tespiti için öncelikle literatür taraması yapılmıştır. Buradan elde edilen bilgilere dayalı olarak 20 soru demetinden oluşan bir mülakat formu oluşturulmuştur. Ateistlerin onaylarıyla verdikleri cevaplar ses kayıt cihazı ile kaydedilmiştir. Veriler, betimsel ve içerik analizi olmak üzere iki yol kullanılarak çözümlenmiş anlayıcı geleneğe bağlı olarak yorumlanmıştır.

Bulgular ve Yorumlar

Yapılan görüşmeler analiz edildiğinde göstermektedir ki, Tanrı algısı inanmamada etkilidir. Bulgular, ateistlerin zihninde olumsuz da olsa bir Tanrı şemasının var olduğunu ortaya koymaktadır. Ancak ateistlerdeki

olumsuz Tanrı algısının ateist eğilimleri tek başına harekete geçirecek düzeyde kuvvetli olmadığı görülmektedir.

Tanrı Tasavvuruna İlişkin Bulgular

Tanrı tasavvuru, büyük ölçüde dinî ilişkinin mahiyetini belirlediği gibi inançsızlık eğiliminde de önemli bir role sahiptir. Elde edilen bulgular olumsuz Tanrı tasavvurunun, öncelikle içsel ve dışsal gerçeklikler arasında geçiş görevi üstlendiğini; Tanrı ile içsel ilişki kurmada ve duygusal açıklık oluşturmada negatif etkiye sahip olduğunu ortaya koymaktadır. İfadelerin geneline bakıldığında, özgürlük-bağımsızlık, bireyleşme-bireyselleşme, kendi kendine yetebilme ve güç duygusunun yanı sıra birçok güdüsel arzular, dramatik-travmatik tecrübeler, kötülük problemi ve sosyo-ekonomik faktörlerden mülhem psikolojik yansımalar, ateistlerin Tanrı'yla kurdukları olumsuz ilişkide belirleyici olduğu görülmektedir. Anlaşıldığı üzere katılımcıların tek başına çözemediği problem ve zorluklar onların korku endişe gibi duygularını tahrik ederek Tanrı'ya karşı temel güvensizlik duygusunun artmasına neden olmaktadır. Bu durum onların Tanrı'yla kuracağı ilişkide duygusal açıklığın oluşmasını engellemektedir. Tanrı tasavvurunun yaşanılan olay ve tecrübelerin sentezinden oluşan duygusal temelli bir içeriğe sahip olduğu düşünülürse, katılımcıların yaşadıkları dramatik ve travmatik tecrübe olumsuz sosyo-ekonomik şartlar onların Tanrı'yla duygusal ilişki kurmalarında engelleyici rol oynadığı söylenebilir.

Bulgularda “diktatör”, “baskıcı”, “otoriter”, “despot”, “sadist”, “kalleş”, “alçak”, “dingilin biri”, “kendi yarattığına eziyet etmekten zevk alan ruh hastası”, “insanların sevgi saygı ve minnettarlık duygularına ihtiyaç duyan zavallı” şeklindeki Tanrı tasavvurlarında kızgınlık, kin, nefret, isyankârlık ve düşmanlık gibi duyguya dayalı tepkisel söylemler sıklıkla ön plana çıkmaktadır. Bu söylemler öncelikle ateistlerin Tanrı'ya insanî özellikler atfederek onu fazlasıyla insan biçimci (antropomorfik) düşündüğünü göstermektedir. Ateistlerin Tanrı'ya yönelik hakaret ve küfür içeren söylemlerinde acizlik ve çaresizlik duygusu ön plana çıkmıştır. Esasen onlar güçlü bir varlığın karşısında kendilerini aciz, tutsak, ezilmiş, haksızlığa ve zulme uğramış hayalleri yıkılmış biri olarak görmektedir. Tanrı'ya hakaret etmek ateistler için bir tür psikolojik boşalma işlevi sağlamaktadır. Katılımcılar, ezilmişlik ve acizlik duygusuyla Tanrı karşısında yapabilecekleri en iyi şeyin Onu aşağılamak incitmek ve rencide etmek olduğunu düşünerek boşalmak kendilerini duygusal bakımdan rahatlatarak avutmayı tercih etmektedir.

Tanrı'nın adaletsizlikleri ve kötülükleri ortadan kaldıracak güçte olduğuna vurgu yapan 63 yaşındaki erkek katılımcının aynı zamanda ezilmişlik ve çaresizlik duygusuna da işaret eden Tanrı tasavvuru şöyledir: *“Tanrı şu değildir. Ben insanlara hep şunu söylüyorum faşist Tanrı tasavvuru yapmayın. Tanrı gelecek beni mezara koyacak seni şunlardan dolayı yargılıyorum zebanilerle seni kesiyorum böyle bir Tanrı anlayışı olamaz. Tanrı, kalleştir alçaktır. Tanrı,*

sömüren, ezen, baskı kuran ya da başka canlıları öldüren Amerikan güçlerinin yarattığı İşid gibi gurupları engellesin veya ortadan kaldırsın bizim gibi zavallı gariban insanlardan ne istiyor.” Burada katılımcı korku yönelimli sosyo-kültürel Tanrı tasavvurunu sert ve saldırgan söylemlerle eleştirmekte; bulunduğu toplumun Tanrı anlayışını reddetmektedir. Bu ifadesiyle o, insana acı çektiren, korkutan ve cezalandıran Tanrı tasavvurunun bireyde olumsuz duygu ve düşüncüyü ortaya çıkarabileceğine işaret etmektedir. Sosyo-kültürel çevre tarafından aktarılan olumsuz Tanrı tasavvuru katılımcıda huzursuzluk ve gergilim yaratarak Tanrı’ya karşı kaçınmacı bir tutum sergilemesine neden olmaktadır. Bu ise, bireysel tecrübeye dayanmayan negatif Tanrı tasavvurlarının reddedici özelliğe sahip olabileceğini ortaya koymaktadır. Ayrıca ifadelerde katılımcı öznel bir anlayışla, Tanrı’yı betimleyerek acizlik ezilmişlik ve haksızlık karşısında insanın her an yanında olan, adaleti, sevgi ve şefkatini ondan esirgemeyen koruyup kollayan ideal bir Tanrı tasavvuru ortaya koymaktadır. Bu Tanrı, güçlü baba imajından daha çok anne imajına dayanmaktadır. Katılımcıya göre Tanrı, insanın zulüm karşısındaki haksızlığa uğramışlığının ve ezilmişliğinin üstesinden gelerek, tüm bunlarla baş etmesine yardım eden ve kötülükleri telafi edici bir fonksiyon üstlenmelidir. Kuşkusuz bu, pragmatik bir Tanrı anlayışını ortaya koymaktadır. Anlaşıldığı kadarıyla insana ve yaşama fayda sağlamayan yani işlevsel role sahip olmayan Tanrı katılımcıda yalnızlık terk edilmişlik, kaygı ve huzursuzluk yaratarak Tanrı’yla olumsuz ve duygusal bir ilişki içerisine girmesine neden olmaktadır. Bu ise, temelde insanın olabildiğince mutlu olma, hazzı elde etme acıdan kaçınma çabasından ve egoizminden ileri gelmektedir.

Tanrı Anlayışına ve Algısına İlişkin Bulgular

Katılımcılara “Tanrı nasıl olmalıdır? Ya da Tanrı olsaydınız nasıl bir Tanrı olurdu?” sorusu yöneltildiğinde onların, “iyi, eşitlikçi, adaletli, barışçıl, güçlü, başıslayıcı, merhametli, uygarlıktan yana, insanları mutlu eden, özgür iradeyi kısıtlamayan, bildiklerini kullarına öğreten genetikçi veya fizikçi bir Tanrı olurdu” şeklinde cevap verdikleri görülmektedir. Bu ifadeler, onların ideal Tanrı anlayışlarını ortaya koymakla beraber, ideal Tanrı’nın ne olduğu ve neler yapması gerektiği yönündedir. Katılımcılara göre, Tanrı insanları koruyup kollamalı, hata yaptığında ise, sonsuz başıslayıcı ve merhametli olmalıdır. Aynı zamanda insanlığın ve uygarlığın gelişmesi için insan aklını özerk ve özgür bırakmalı, hatta tüm Tanrısal niteliklerini insana devretmelidir. Görüldüğü üzere burada, Tanrı insanları belalardan koruyan fakat emir ve yasaklarıyla onların özgür iradesini kısıtlamayan, affedici, herkese eşit mutluluk dağıtan ve evrensel değerlerin kaynağı olarak idealize edilmiştir. Yani ideal Tanrı affedici-merhametli, adaletli, koruyan, kollayan gibi olumlu ve duygusal ifadelerle betimlenmiştir. Bu ise, onların Tanrı tasavvurlarının duygusal bir yapıyla şekillendiği, Tanrı hakkında düşünmenin sadece bilişsel bir eylem olmadığı derin biçimde duygusal, bireysel ve psiko-sosyal içeriğe sahip olduğu anlamına gelmektedir.

On sekiz yaşında üniversite öğrencisi olan bayan katılımcı, Tanrı'nın hoş görülmesi ve affedici olması gerektiğini antropomorfik bir dil kullanarak şu şekilde izah etmiştir: *"Sen koskoca Tanrısın, insanları yaratıp onlara seçenek sunuyorsun. Tanrı yok dediğimde beni cehenneme atıp kendi egonu tatmin ediyorsun. Bu Tanrı'ya yakışır bir özellik değil."* Burada, Tanrı'nın mükemmel bir varlık olması gerektiği düşüncesi kendini açıkça göstermektedir. Bu ifade rasyonel sezgiye işaret ederken, insan aklının, mükemmellik arayışına gittiği, insanın bir ölçüt olarak en yüksek mükemmellik fikrine ihtiyaç duyduğu anlamına gelmektedir. Katılımcının Tanrı'yı insan merkezli biçimde egosu olan bir varlık gibi algılaması, Tanrı'yı klasik bir ateist gibi düşünmediğini göstermektedir. Burada şüphe, bilişsel çelişki ya da inkâr duygusundan ziyade, Tanrı tarafından cezalandırma korkusu ön plana çıkmaktadır. Kuşkusuz inkâr farklı nedenlerden beslenebilir. Ancak katılımcının Tanrı'yı reddetmesinin arkasında, zalim Tanrı anlayışını protesto etme eğilimi daha belirgin görünmektedir. Muhtemelen katılımcı çocuklukta ailesi ve çevresi tarafından ona sunulan zalim ve cezalandırıcı bir Tanrı tasavvurunu yetişkinlik döneminde de devam ettirmektedir. İfadelerde dikkati çeken diğer bir hususta, katılımcının cehennem inancına sert tepki göstermesidir. Çünkü cehennemde cezalandırılmak onu Tanrı karşısında güçsüz, aciz sınırlı bir varlık durumuna düşürmektedir. Bu ise, katılımcıda korku ve endişe duygusuyla beraber mağlup olma korkusunu ortaya çıkarmakta; Tanrı'ya karşı kaçınmacı ve olumsuz davranışlar göstermesine neden olmaktadır.

Elde edilen bulgular göstermiştir ki, *özgürlük ve bağımsızlık duygusu, kötülük problemi ekonomik faktörler* ateistlerin Tanrı'yı olumsuz yönde algılamasına neden olmuş; inançsızlık eğilimlerini beslemiştir.

a) Özgürlük ve Bağımsızlık İsteği:

Katılımcılar ideal Tanrı'yı her konuda insanları özgür bırakan bir varlık olarak tanımlarken; özgür iradeyi ve bağımsızlığı engelleyen Tanrı'yı ise, reddetmektedir (%33). Onların özgürlük ve bağımsızlık ifadelerinin altında yatan en temel güdünün güç istenci (kudret) olduğu anlaşılmaktadır. Bu ise, insan yaşamında açığa çıkan esas arayışın güç istenci (kudret) olmasından kaynaklanmaktadır. Bu nedenle insan, sadece kendisine ait olacak bir güce sahip olmayı arzulamaktadır. Dolayısıyla katılımcıların özgürlük diye üzerinde sürekli konuştuğu insani olgunun gerçek karşılığının, güce erişmek olduğu söylenebilir (Nietzsche, 2014; Özdemir, 2013, s. 999; Çörekçioğlu, 2014, s. 369). İfadelerde ateistlerin metafizik bir dayanağa ve sosyal baskılara maruz kalmaksızın özgür iradeleriyle karar alma ve uygulama arzusunda oldukları görülmektedir. 34 yaşındaki erkek katılımcının *"Tanrı olmak istemezdim. Ben hegemonya'ya, baskıya ve otoriteye karşıyım. Bu ilahi bir makam olarak Tanrı da olsa bu makama karşıyım"* ifadesi, insanın her alanda seçim ve yaşam biçimlerinde özgür bırakılması anlayışına vurgu yapmaktadır. Ona göre mükemmel Tanrı, insanın özgür iradesini engellemeyen Tanrı'dır.

Başka bir katılımcı *"Herkes kendi başına Tanrıdır zaten... Bence bir şekilde Tanrı'dır."* ifadesiyle, seküler anlayışa ait bir söyleme işaret etmektedir. Bilindiği üzere bu anlayış toplumun her katmanından çocuksu bağımlılığın kaldırılmasını, insanın özgürleşmesini kendi başına bırakılmasını ve kendi kendine yeter kabul edilmesini savunmaktadır (Cox, 1974; Young, 1988, s. 477; Attas, 1995, s. 46; Köse, 2001). Bu ise, seküler anlayışın bireye yaşamdan soyutlanmış bir Tanrı anlayışını benimsetmesi hatta dayatması anlamına gelir. Katılımcının fikri Nietzsche'nin insan anlayışında kendini göstermektedir. Nietzsche (2014) üst insanı hep kendini aşmaya çalışarak yani alt ederek var oluş gerçekliğini belirleyebilen, güçlü olma arzusunda olan özgür iradeli bir varlık olarak tanımlamaktadır. Ona göre, insan sadece korunma ihtiyacına ve yaşama arzusuna sahip değildir. İnsanın asıl isteği olduğundan daha güçlü bir varlık olmaktır. Dolayısıyla da kendi kendisini var edebilmesi onun özgür olmasına ve edilgen Tanrı anlayışına bağlıdır.

Başka bir katılımcının, *"Tanrı'nın olmaması çok hoş, çünkü onunla mücadele ediyorsun"* şeklindeki haz duygusuna işaret eden ifadesi, Tanrı yoksa insanın yaptığı şeylerin dinî yönden hiçbir sakıncası ya da cezası bulunmamaktadır şeklinde yorumlanabilir. *"Tanrı yoktur."* demek katılımcıya rahat ve özgür hayatın kapılarını aralarken; bir taraftan suçluluk duygusunu ortadan kaldırmakta diğer taraftan da haz duygusunu doyurmaktadır (Vergote, 1991; Hökelekli, 2005). Öte yandan Tanrı'nın reddi, sosyo-kültürel şartlara ve dayatmalara rağmen kişinin kendi güç ve iradesiyle yaşayabilmesini mümkün kılabilir. Bu ise, modern insanın Tanrı merkezli anlayışı reddederek dünya görüşünü, insan merkezli anlayışla temellendirdiği anlamına gelir.

b) Kötülük Problemi:

İfadelerde katılımcıların, dünyadaki kötülükleri rasyonel yaklaşım tarzıyla çözmeye çalıştıkları; kötülüklerin var olması ile Tanrı'nın, iyi müşfik merhametli sıfatları arasında mantıksal bir uyum aradığı görülmektedir. Onlarda bilişsel çelişki ya da uyumsuzluk yaratan bu durum, Tanrı şemasını negatif yönde etkilemekte ya da mevcut şemada bozucu etki yaratmaktadır. İlgili çalışmalar, Tanrı'nın iyi ve merhametli sıfatları ile kötülük sorunsalının normal veya spekülatif bir kavrayışla açıklanamayacağını ortaya koymaktadır (Bor, 2007, s. 163). Bu ise, kötülüğün insanî boyutunu görmezden gelerek sadece metafizik açıdan izah edilmesi gibi bir sınırlılığı beraberinde getirmektedir (Aslan, 2008, s. 88). Dolayısıyla, bu durum Tanrı'yla kurulabilecek olası bir ilişkinin yönünü negatif hale dönüştürebilir. İfadelerde katılımcılar şayet Tanrı olsalardı dünyayı kötülüklerden uzak bir yer olarak yaratacaklarını söylemektedir. Üç kişi, ahlakî olarak mükemmel bir Tanrı'nın kendi yarattıklarına dünyada zorluk, sefalet ve acı gibi kötülükleri niçin yaşattığına dair mantıklı bir gerekçe bulamadığını dile getirmektedir (% 17). 45 yaşındaki erkek katılımcı, *"Tanrı çocuklara neden acı çektirir ki.. Şayet Tanrı olsaydım, tüm silahları ortadan kaldırırdım. Çocukların ağlamasına neden olacak durum ve olayların yaşanmasını engellerdim"* diyerek

kötülük probleminde öne sürülen Tanrı'nın sonsuz iyi, müşfik ve merhametli iddialarının tutarlı şekilde savunulamaz olduğu, kötülüklerle Tanrı'nın vasıfları arasındaki çelişkileri ortadan kaldıracak mantıklı delillerin bulunmadığı savına işaret etmektedir (Hume, 1995; Ögçem, 2015; Hasker ve Peterson, 1997; s. 117). Kuşkusuz kötülük probleminin ele alınış şekli insanların inançlı ya da inkârcı olmalarına göre değişmektedir. Şüphesiz ki inananlar, Tanrı'nın maksatlarının bilinemeyeceğini ileri sürerek yaşanan acıların nihayetinde iyi bir amaca hizmet ettiğini düşünebilir. Hatta Tanrı'nın mevcut durumla ilgili insanların henüz bilmediği bir planının olması inananların inançlarını kuvvetlendiren bir faktör haline gelebilir (Leibniz, 1946, s. 49-50). İnandığı halde *"neden Tanrım ben"* diyerek kavgacı ya da çatışmacı bir tutum sergileyenlere de rastlanabilir (Vergote; 1983). Ancak inançları zayıf ya da yok denecek kadar az olanlar, Tanrı'nın yarattığı varlıklara zorluk, sefalet çile gibi kötülükleri yaşatmasını mantıksal ve duygusal açıdan çelişkili bulabilir, Tanrı'yı reddedebilirler.

Ateistlerin, kötülük probleminde dayanan zalim gaddar şeklindeki Tanrı tasavvurlarının altında *"Tanrı kesinlikle yoktur"* inancından daha çok Tanrı'nın bu kötülükleri insana niçin yaşattığına dair duygusal tepkiler yer almaktadır. Bulgularda isyankâr söylemlerden ziyade sitem, kırgınlık, küskünlük, üzüntü ve incinmişlik duyguları dikkati çekmektedir. Bununla beraber *"yüreği sevgi dolu bir annenin çocuğuna yapamadığı kötülüğü nasıl olur da yaratıcım olarak sen bana yaparsın"* şekline benzer bir siteme rastlanmaktadır. Örneğin 63 yaşındaki erkek katılımcı bu konudaki kırgınlığını sert bir ifadeyle şöyle dillendirmektedir: *"Ben dünyaya gelmek için Tanrı'ya dilekçe yazmadım. Bana sormadan beni yarattıysa acı da çektiremez; hesap da soramaz, bu sıkıntıyı da yaşatamaz. Gariban zavallı insanlardan ne istiyor? Bu alçaklıktır, kallesliktir."* Katılımcı dünyaya kendi isteği ve iradesi dışında geldiğini söyleyerek Tanrı'nın ona acı ve çile yaşatmasına öfke duymakta, bu durumu ahlaksız bir davranış olarak değerlendirerek Tanrı'ya isyan etmektedir. Katılımcının alçak ve kalles şeklinde olumsuz atıfları Tanrı algısının korku yönelimli olduğuna işaret etmektedir. Tanrı algısı çalışmalarında Tanrı'yı olumsuz özelliklerle ifade eden bireylerin Tanrı algılarının korku yönelimli olduğu belirtilmektedir (Güler, 2007b, s. 124). Esasen katılımcı insan olarak kendi sınırlılığının farkında olup, insanı Tanrı karşısında güçsüz ve zavallı bir konumda görmektedir. Dolayısıyla hataları nedeniyle insanı cezalandıran merhametsiz Tanrı'yı korkutucu olarak algılamaktadır. Bu durum katılımcıda sürekli kaygı ve korku düzeyini arttırmakta, korku yönelimli Tanrı algısına odaklanmasına neden olabilmektedir.

c) Ekonomik faktörler:

Ateistler, özellikle iflas, düşük kazanç elde etme ya da işsizlik gibi olumsuz sosyo-ekonomik şartları kötülük sorunsalı içerisinde ele almakta; sebebini Tanrı'ya bağlayarak bunları adeta Tanrı'nın bir cezası olarak algılamaktadır.

Hatta bazı ateistler, modern dünyada ortaya çıkan sınıf çatışmalarını ve ezilen sınıfın sosyo-ekonomik şartlarını kötülük problemiyle ilişkilendirmektedir. Erkek katılımcının şu ifadesi bu duruma örnek gösterilebilir: *“Canlılara değer veren, sömürü düzenine açık olmayan, işçinin alın teri kurumadan emeğinin karşılığını veren bir sistemi sağlayacak Tanrı lazım”*; Başka bir erkek katılımcının ifadesi ise şöyledir: *“Dünya’ya baktığımızda burada yaşayan insanların %2’lik bir kısmı hayatını yaşıyor geriye kalan %98’lik kısım ise tamamen köle gibi çalışıyor gitgide aradaki uçurum artıyor. Tanrı bu duruma müdahale etmeliydi. Şayet Tanrı var olmuş olsaydı insanlar zaten bu raddede olmazdı.”* İfadelere bakıldığında benzer hayat görüşüne sahip olan katılımcıların Tanrı anlayışlarının da ortak olduğu görülür. Bu iki katılımcı, Tanrı’yı ekonomik eşitsizlik üzerinden eleştirirken, sosyo-ekonomik olumsuzluklardan hareket ederek Tanrı yoktur çıkarımına ulaşmaktadır. İfadelerde dikkat çeken bir diğer hususta, kötülük probleminde olduğu gibi sosyo-ekonomik faktörlerde de benzer duygusal ve tepkisel davranışların öne çıkmış olmasıdır. Ekonomik düzeyi çok düşük olan katılımcılar, Tanrı’nın kendilerini ekonomik anlamda cezalandırdığını ve kulları arasında eşit davranmadığını düşünerek Tanrı’yı cezalandırıcı ve adaletsiz olarak tasavvur etmektedir. Bu ise, Tanrı’ya karşı öfke kırgınlık ve kızgınlık gibi duyguları ortaya çıkarmaktadır. Bir erkek katılımcının Tanrı’ya karşı öfke ve hakaret içeren ifadesi bu duruma örnek gösterilebilir: *“Bir sürü yoksulluk felaket katliam savaş ve vahşet... Tanrısızlık daha mükemmel bir şey Tanrı kullarını yaratmış kimi kör, topal, aç, susuz, tecavüze uğruyor, katlediliyor, işkence görüyor, kurşuna diziliyor, soğukta donarak evsiz ve aç ölüyor bu da Tanrı’nın kulu. Hani Tanrı’nın adaleti nerede? O zaman Tanrı, sadist kendi yarattığına eziyet etmekten zevk alan ruh hastası biri.”* İfadeden anlaşıldığı üzere katılımcılar ahlaki kötülüğü ve sosyo-ekonomik olayları aşırı genelleyerek kişiselleştirmekte bilişsel açıdan çarpıtarak kendi fikirlerine dayanak aramaktadır. Bilişsel çarpıtmalarda, kişi olay ve durumları aşırı genelleyerek ya da kişiselleştirerek, ya hep ya da hiç tarzında düşünmektedir. Seçici soyutlamadan hareketle ulaştığı sonucu, o olayla ilişkili ya da ilişkisiz diğer olaylara yüklemektedir (Hiçdurmaz ve Öz, 2011, s. 71). Dolayısıyla kişinin kendisine dünyaya ve diğer insanlara karşı geliştirdiği olumsuz temel inançlar aktif hale geldiğinde, inancına karşı olan bütün bilgileri görme konusunda başarısızdır ya da bu karşıt bilgiyi çarpıtarak alma eğilimindedir. Bu bağlamda katılımcıların yaşadıkları herhangi bir kriz anını, olumsuz sosyo-ekonomik şartları veya dramatik tecrübeleri Tanrı’ya dayandırması bilişsel çarpıtma olarak ifade edilebilir. Ayrıca bu durum kişilik yapısı, dış denetim odağı depresyon gibi problemlerden de kaynaklanabilir (Burger, 2006). Örneğin denetim odağı yüksek olan bireyler, yaşantılarının sorumluluğunu üstlenirken; denetim odağı düşük olanlar, ödül ve cezanın Tanrı, otorite figürü, kader şans gibi kendi dışındaki güçlerce yönetildiğini veya denetlendiğini düşünerek; tüm olay ve durumların sebebini iç veya dış kaynaklı algılayabilmektedirler (Rotter, 1966; Tümkaya, 2000, s. 1). Mesela erkek bir katılımcı, çok çalışıp emek sarf etmesine rağmen iflas ettiğini; ancak Tanrı’nın kendisine emeğinin

karşılığını vermemekle kalmayıp iflas etmesini de engellemediğini söylemektedir. O, Tanrı'ya karşı öfke kızgınlık ve kırgınlık gibi duygusal tepkiler göstererek iflas etmesinin sorumluluğunu Tanrı'ya dayandırmaktadır. Tanrı'nın kendisini sosyo-ekonomik anlamda cezalandırdığını düşünmesi düşük dış denetim odaklı kişilik özelliğinden kaynaklandığını söyleyebiliriz.

Tartışma ve Sonuç

Araştırmanın temel amacı olumsuz Tanrı algısının ateistik eğilimlerdeki rolünü belirlemektir. Bu amaçla katılımcılarda olumsuz Tanrı algısının oluşmasında etkili olan psiko-sosyal faktörler tespit edilmeye çalışıldı. Yapılan çalışmalar, inançlı ya da inançsız her bireyin zihninde onun algı ve tecrübelerini yansıtan birbirinden farklı Tanrı şemalarının var olduğunu göstermektedir (Benson ve Spilka 1973; Erdoğan, 2015; Güler, 2007b). Yine bu çalışmalarda bireyin, bulunduğu toplumun Tanrı tasavvuruna duygu ve düşüncelerini ekleyerek kendine özgü bir Tanrı algısı oluşturduğu, ileriki yıllarda anne-baba imajı, bağlanma stilleri, kişilik, sosyo-kültürel çevre, içsel yaşantı, psiko-sosyal uyum ve başa çıkma gibi faktörlerin Tanrı algısını olumlu ya da olumsuz yönde etkilediği belirtilmektedir (Güler, 2007b, s. 6; Aydın, 2010; s. 54). Araştırmanın bulguları, ateistlerin zihninde olumsuz da olsa bir Tanrı tasavvurunun var olduğunu gösterirken; bu tasavvurun daha çok özgürlük ve bağımsızlık duygusu, kötülük problemi sosyo-ekonomik şartların etkisiyle şekillendiğini ortaya koymaktadır. Ayrıca Tanrı'yı algılama biçiminde ve Tanrı tasavvurunda duyguların önemli rol oynadığı görülmektedir. Ateistlerin "diktatör", "baskıcı", "otoriter", "despot", "gaddar", "zavallı", "kalles", "dingilin biri", "kullarına acı çektirmekten hoşlanan ruh hastası" şeklindeki Tanrı tasavvurları öfke kızgınlık, kin, nefret, isyankârlık ve düşmanlık gibi duyguya dayalı tepkisel söylemlerdir. Bu ifadeler, daha çok tutsaklık, ezilmişlik incinmişlik ve hayalleri yıkılmış insanın duygusal dünyasını yansıtmaktadır. Rizzuto (1979) Tanrı algısı ile ilgili yaptığı çalışmada; seven, korkutan, merhametli cezalandırıcı şeklindeki Tanrı tasavvurlarının duygusal bir yapı gösterdiğini ifade etmektedir. Onun bu çalışması araştırmamızın bulgularını destekler niteliktedir. Bulgulardan da anlaşıldığı kadarıyla ateistler, sosyo-ekonomik refaha ulaşma, mutlu yaşam sürme istekleri özgür olma ve haz duyguları tatmin edilmediği için Tanrı'ya karşı olumsuz duygular besleyerek tepkisel davranışlar göstermektedir. Çünkü insan isteklerinin gerçekleşmemesini kabul edemez; bu nedenle "duygusal" veya "manevî" acı yaşayarak Tanrı'ya karşı olumsuz duygular beslemektedir (Muz, 2009, s. 154). Vergote (1983), yaşamdaki çeşitli isteklerin ve arzuların tatmin edilmediğinde ya da gerçekleşmediğinde Tanrı'ya karşı öfke ve nefret duygularının gözlenebileceğini bununla beraber dinden uzaklaşmaların yaşanacağını dile getirmektedir. Vergote'un görüşü ise araştırmamızın sonucuyla örtüşmektedir. Elde edilen analizlere göre ateistler insana ait kızma, öç alma, acıma sevgi gibi duyguları Tanrı'ya

aktarmakta, Onun bu duygularla hareket ettiğini düşünmektedir. Bu ise, onların Tanrı algılarını olumsuz yönde etkilemektedir. Yine konuyla ilgili benzer çalışmalar, Tanrı'nın olumsuz duygulara sahip bir varlık gibi kavranmasının olumsuz Tanrı algısında önemli rol oynadığını göstermektedir. Mesela Erdoğan (2014, s.169) yaptığı araştırmada, kişinin Tanrı'nın cezalandırıcı olduğunu ve kendisini bağışlamayacağını düşünerek Tanrı'ya karşı olumsuz duygular beslediğini; Tanrı'ya kendisini yakın hissetmeyerek Ondan uzaklaştığını belirtmektedir. Erdoğan-Korkmaz (2012) benzer bir araştırmada olumlu Tanrı algısına sahip bireylerin Tanrı'yı daha çok koruyucu, sevecen, merhametli ve bağışlayıcı sıfatlarıyla tanımladığını söylemektedir. Yapılan çalışmalarda, olumsuz Tanrı algısına sahip bireylerin, Tanrı'yı cezalandırıcı, affetmeyen intikamcı şeklinde tasavvur ettikleri görülmektedir (Subaşı, 2012, s. 190-191). Ateistler, Tanrı'yı daha çok cezalandırıcı merhametsiz güç ve otorite simgesi olarak kabul etmekte; korku yönelimli algılamaktadır. Ateistlerin korku yönelimli Tanrı tasavvuru, dinlerin getirdiği Tanrı tasavvurunun sosyo-kültürel yansımasından kaynaklanmaktadır. Çünkü neredeyse tüm dinlerde Tanrı, sevgi ve güven kaynağı iken, aynı zamanda cezalandırıcı güç ve otorite simgesi olarak gösterilmektedir. Bu ise, sosyo-kültürel yapıda var olan Tanrı anlayışının özellikle çocukluk döneminde korkutucu ve cezalandırıcı bir figür olarak sunulmasından ileri gelebilir (Erdoğan, 2014). Gerçi ateistler, çocukluk döneminde ailelerinin kendilerine sevgi yönelimli Tanrı algısını dayattıklarını iddia etmektedirler. Fakat bunu tespit ve teyit etmek mümkün değildir. Şayet bu durum onların ifade ettiği gibi ise, aile eğitiminin ve ebeveynlerin Tanrı algıları, ateistlerin olumsuz Tanrı tasavvurunda ve algısında diğer faktörlerden daha az rol oynadığını göstermektedir. Bu ise Tanrı algısında diğer çevresel ve ilişkisel etkenlerin de göz önünde bulundurulması gerektiğine işaret etmektedir. Ancak yapılan çalışmalar ortaya koymaktadır ki, Tanrı algısının oluşmasında ebeveynin etkisi oldukça kuvvetlidir (Goldman, 2001). Çünkü çocukluk döneminde ailenin sunduğu Tanrı imajı içselleştirilerek bireyin Tanrı algısını oluşturmakta; ilerleyen yıllarda, ruhsal motivasyonlar ve duygusal uyaranların etkisiyle yeniden anlam kazanmaktadır.

Bulgularda dikkat çekici noktalardan biri de, ateistlerin zihnindeki Tanrı imajının daha çok anne imajına benzediğidir. Ateistler, Tanrı'yı çocuklarını korumayan, sevgi ve şefkatini onlardan esirgeyen bir anne gibi algılamaktadır. Onlara, göre yüreği şefkat ve sevgi dolu bir annenin her şartta çocuğunu affetmesi için hiçbir sebep yoktur. Pragmatist bir anlayışı içeren ve insanı Tanrı'nın çocukları olarak değerlendiren bu inançta, annenin affediciliği neredeyse sınırsızdır. Çünkü anne her türlü şımarıklığa ve kusura rağmen çocuğundan vazgeçmez. Dolayısıyla ateistlerin zihnindeki anne imajına benzeyen Tanrı, annenin üstlendiği fonksiyonun aynısına sahip olmalıdır. Bu nedenle ateistlerin zihninde yer alan cezalandırıcı Tanrı figürü, sevecen şefkatli anne imajına benzeyen Tanrı'yla, çelişmekte, bu da onlarda bilişsel tutarsızlık yaratmaktadır. Aynı zamanda

onların Tanrı'yı anne gibi algılaması herhangi bir varlığın koruyuculuğuna sevgisine ve şefkatine ihtiyaç hissettiklerini göstermektedir. Kaufman (1981, s. 67), insanların Tanrı'ya ihtiyaç duyduklarında onu sürekli çocuklarının yanında olan ve onların güvenliğini sağlayan koruyucu şefkatli bir anne gibi düşündüğünü söylemektedir. Nelson, bireyin Tanrı'yı daha çok tercih ettiği ebeveynin özellikleriyle benzer biçimde tasavvur ettiğini belirterek, Tanrı algısının anne ve baba algısıyla ilişkili olduğunu ortaya koymaktadır (Akt: Erdoğan, 2014, s. 72). Ancak Kaufman'ın (1981) ortaya koyduğu fikir çalışmamızın bulgularıyla daha uyumlu görülmektedir. Nitekim bu bilgilerden yola çıkarak anne-baba imajının ya da Tanrı'nın çocuğu olma düşüncesinin Tanrı algısında ve dinî inancın gelişmesinde olumsuz etkilere yol açabileceğini söyleyebiliriz.

Ayrıca ateistlerin bebeklikte ebeveynleriyle kurdukları ilişkide güvensiz-korkulu ve kaçınan bağlanma stiline sahip oldukları söylenebilir. Kanaatimizce bu kişiler bebeklik döneminde ebeveynleri tarafından güvenilmez tutarsız ya da aşırı koruyucu bir bakıma maruz kaldıkları için kendi kendine yetebileceklerine dair bir inanç geliştirmiş olabilir. Aslında ateistler duygusal yakınlığa fazlasıyla gereksinim duymalarına karşın reddedileceği ve yüzüstü bırakılma korkusuyla diğer kişilerin güvenilir olmayacağını, kendi işini kendin yapmanın, kendi kendine yetebilmenin daha iyi olacağını düşünerek Tanrı da dâhil her türlü bağlanmadan uzak durmakta Tanrı'ya karşı kaçınmacı davranışlar göstermektedir. Din psikolojisi araştırmaları bağlanma teorisinden hareketle, ebeveyn veya bakıcıyla kurulan ilişkide güvensiz bağlanma biçimine sahip olan bireylerin dindarlık düzeylerinin düşük, Tanrı'dan kopuk ve ona karşı ilgisiz olduklarını ortaya koymaktadır (Subaşı, 2012, s. 190-191). Kaçınan bağlanma stiline sahip olanlar, kendilerini ateist veya agnostik olarak tanımlamaktadır. Bu kişiler insanlarla olan ilişkilerinde sergilediği kaçınan davranışları Tanrı'yla olan ilişkilerinde de göstermektedir (Hayta, 2006, s. 42). Dolayısıyla bağlanma stilleri/biçimlerindeki sorunların Tanrı'nın reddedilmesinde önemli rol oynadığı akılda tutulmalıdır.

Elde edilen sonuçlar, olumsuz Tanrı algısı ile ateistik eğilimler arasındaki ilişkide özgürlük ve bağımsızlık duygusunda "kendine yetebilirlik", "güç istenci", "bireyleşme ve bireyselleşme", "bağlanma ilişkileri", "hedonizm" in birbirleriyle iç içe geçen derin ilişkisini ortaya koymakta; bu güdülerin özgürlük ve bağımsızlık duygusunu beslediğini göstermektedir. Bu ise, insanın içgüdülerine uyma eğiliminin çok kuvvetli olduğunu ortaya koyucu mahiyettedir. Tanrı'yı anlama ve algılama hususunda ateistlerin kendilerini güdülerin denetiminden kurtaramadığı anlaşılmaktadır. Onların özgürlük duygularını kontrol altına alan en temel güdü ise kendi kendine yetebilirlik duygusudur. Bu duygu esasen bireyin güç istencine (kudret) ulaşma arzusundan kaynaklanmaktadır. Isaiah Berlin, özgürlük kavramını "negatif özgürlük" ve "pozitif özgürlük" olarak ikiye ayırmakta; pozitif özgürlüğü, insanın kendi kendisinin efendisi olması" biçiminde tanımlamaktadır.

Berlin, pozitif özgürlük kavramının hiçbir biçimde özgürlük anlamına gelmediğini, bu kavramın güç (kudret) manasına geldiğini söylemektedir (Akt: Ashford, 2009, s. 29). Bu bağlamda ateistlerin metafizik bir dayanağa ve sosyal baskılara maruz kalmaksızın özgür iradeleriyle karar alma ve uygulama arzusunda olduklarını söyleyebiliriz. Bu ise, onların Tanrı anlayışını reddederek insan merkezli bir anlayışa yönelme nedenini açıklayıcı mahiyettedir. Araştırmanın sonuçları, ateistlerin fizikî ve ahlakî kötülöklere, dramatik tecrübe ve sosyo-ekonomik sıkıntıları da eklediklerini, hatta dünyada var olan her türlü adaletsizliği ve ezilmişliği Tanrı'ya dayandırdıklarını göstermektedir. Literatürdeki çalışmalar, kötülöklere ve yaşanan dramatik olayların Tanrı'nın var olduğuna yönelik algıyı değiştirebileceğini göstermektedir. Yine bu araştırmalar, kötülüğe maruz kalanların iyi güçlü ve her şeyi bilen bir Tanrı'nın varlığı ile dünyada yaşanan kötülöklere sıklıkla sorguladığını ortaya koymaktadır (Çevik, 2003). Haklı (2002) yaptığı çalışmada, benzer bir sonuca ulaşarak insanların kötülük problemlerinden dolayı Tanrı'yla ilişkiyi kesme, Tanrı'yı reddetme veya Tanrı tasavvurunda bir takım değişiklikler yapma durumunda kaldıklarını söylemektedir. Kötülük sorunsalının ateistlerdeki Tanrı şemasını olumsuz yönde etkilemesi monoteist dinlerdeki Tanrı'nın adaletli, iyiliksever ve merhametli sıfatları ile kötülük olgusu arasındaki problemten kaynaklandığı düşünülebilir (Hume, 1995, s. 209; Arık, 2007, s.21). Bu durum rasyonalist bakış açısına sahip olan ateistlerde, mantıksal çelişki yaratarak Tanrı'yla kurabilecekleri ilişkiyi negatif yönde geliştirmiş olabilir.

Elde edilen sonuçlarda düşük ekonomik düzeye sahip olmak ateistlerde öfke kızgınlık ve kırgınlık gibi duygusal reaksiyonlara neden olurken, bu durum Tanrı algısında bozucu bir etki yaratmış ya da Tanrı algısını olumsuz etkilemiştir. Ekonomik düzeyi yüksek olan ateistler ise zenginlik ve refahın olduğu yerde Tanrı'ya ihtiyaç olmadığını söylemektedir. Araştırmada ekonomik düzeyi düşük ve yüksek olan her iki gruptaki ateistin, Tanrı'ya pragmatik bir anlayışla yaklaştığı ve bireyci bir egoizm sergilediği görülmektedir. Bu durum, modern dayatmacı tüketim odaklı kültürün, kapitalist sistemin, toplumsal kimlik ve sosyal statülerin inşasının para ile ilişkilendirmesinden kaynaklanmaktadır. Çünkü modern ve seküler anlayış insana 'param varsa ben varım' düşüncesini benimseterek bireyleri haz odaklı kişiler haline getirmektedir. Ateistlerden bazıları için para, haz duygusunu harekete geçiren ve tatmin eden tek unsurdur. Zira onlar paranın tüm sıkıntı ve zorlukları yok ederek yaşama mutluluk katacağını düşünmektedir. Bu nedenle ateistler, kendilerine zenginlik bahşetmeyen, zorluklarla ve yoksullukla geçen bir hayatı revâ gören Tanrı'ya bağlılık göstermenin de, bir faydası olmadığını düşünmektedir. Bu noktada ifade edilmelidir ki, kötülük problemi olarak ele alınan ekonomik etmenler, hem Tanrı'nın rolünün sorgulanmasında hem de inancın azalmasında etkili olmaktadır. Tüm bu tartışmalar sonucunda, birçok psiko-sosyal faktörün Tanrı hakkındaki içsel ve dışsal bilgileri düşünsel ve duygusal açıdan olumsuz etkileyerek, zihin tarafından Tanrı'nın kabul edilemeyip

inançsızlığa dönüştürülmesinde belirleyici olduğunu; ancak olumsuz Tanrı algısının ateizmi tek başına harekete geçirecek düzeyde olmadığını bir kez daha ifade edebiliriz.

Kaynakça

- Albayrak, A. (2005). Dini Tecrübenin Dışa Vurum Problemi. *Milel ve Nihal İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırma Dergisi* 2 (2), 67-79.
- Allport, G. W. (2004). *Birey ve Dini*. (Çev: B.Sambur), Ankara: Elis Yayınları.
- Arık, İ. (2007). *John Hick' te Kötülük Problemi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Arıcı, İ. & Tokur, B. (2017). İlahiyat Fakültesi Öğrencilerinin Tanrı Algıları Ve Hoşgörü Eğilim Düzeyleri Arasındaki İlişki. *Turkish Studies* 12 (10) 31-48.
- Armağan, M. (1997). Descartes Felsefenin Ufukları ve Sınırları. *Üç aylık düşünce Dergisi Cogito* 10, 105-119.
- Aslan, A. (2008). Kötülük Problemi: Spekülatif-Teorik Yaklaşım Karşı Dinî-Pratik Yaklaşım. *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 19, 87-114.
- Ashford, N. (2009). Özgür Toplumun İlkeleri (Çev. C. Madenci). İstanbul: Liberte Yayınları.
- Attas, S. N. (1995). *İslam Sekülerizm ve Geleceğin Felsefesi* (Çev. M. E. Kılıç). İstanbul: İnsan Yayınları.
- Aydın, A. R. (2010). Tanrı Algısına Jung'cu Bir Bakış. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 28, 53-61
- Barrett, J. L. (2001). *Do Children experience God as adults do? In Religion in mind*, Ed. J. Andresen, Cambridge: Cambridge University Press.
- Bayraklı, B. (2016). *Allah Tasavvuru*. İstanbul: Düşün Yayıncılık.
- Bedir, F. N. (2017). Yetişkinlerin Çocukluk Anılarındaki Tanrı İmgesinin Analizi. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16 32, 717-740.
- Benson, P., Spilka, B., (1973). God Image as a Function of Self-Esteem and Locus of Control. *Journal for the Scientific Study of Religion* 12 (3), 297-310.
- Berger, P. L. (1993). *Dinî Sosyal Gerçekliği* (Çev. A. Coşkun). İstanbul: İnsan Yayınları.

- Bergson, (1986). *Ahlak ile Dinin İki Kaynağı*. (Çev. Mehmet Karasan). İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Bor, İ. (2007). Kötülük Sorunu ve Kantçı "Negatif Teodise". *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi IX (1)*, 151-168.
- Bowlby, J. (1973). *Attachment Loss. Separation: Anxiety and anger*. London: Hogarth New York: Basic Books
- Burger, J. M. (2006). *Kişilik*. (Çev. İ. D. Erguvan Sarioğlu). İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- Cox, H. (1974). *The Secular City*. Londra: Penguin Books.
- Çörekçioğlu, H. (2014). Nietzsche'de Güç İstemi Kavramı. *Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi 17*, 35-46.
- Çevik, M. (2003). David Hume'da Kötülük Sorunu. *Dini Araştırmalar 6 (16)*, 25-38.
- Haklı, Ş. (2002). Kötülük Problemi Yaklaşımlar ve Eleştiriler. *Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi I (2)*, 195-211.
- Dickie, J. R., Ajega, L.V., Kobylak, J.R. & Nixon, K.M. (2006). Mother, Father, And Self: Sources Of Young Adult's God Concepts. *Journal for the Scientific Study of Religion 45 (1)*, 57-71.
- Dickie, J. R., Eshleman, A.K., Merasco, D.M., Shepard, A., Wilt, M.V. & Johnson, M. (1997). Parent-Child Relationships And Children's Images Of God. *Journal for the Scientific Study of Religion 36 (1)*, 25-43.
- Ekşi, A. (1990). *Çağdaş Bir Toplumda Kişilik Gelişimi, Yaratıcı Toplum Yolunda Çağdaş Eğitim*. İstanbul: Çağdaş Yaşamı Destekleme Derneği Yayınları.
- Erdoğan, E. (2014). *Tanrı Algısı, Dini Yönelim Biçimleri ve Öznel Dindarlığın Psikolojik Dayanıklılıkla İlişkisi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Erdoğan, E. (2015). Tanrı Algısı, Dini Yönelim Biçimleri ve Öznel Dindarlığın Psikolojik Dayanıklılıkla İlişkisi: Üniversite Örnekleme. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 12 (29)*, 223-246.
- Erdoğruca-Korkmaz, N. (2014). İnanç ve İnançsızlığın Psikolojisi. *Kelam Araştırmaları 12 (1)*, 275-294.

- Francis, L.J., Gibson, H.M. & Robbins, M. (2001). God Images And Self-Worth Among Adolescents In Scotland. *Mental Health, Religion & Culture*, 4 (2), 103-108.
- Frankl, G. (2003). *Batı Uygarlığı*. (Çev: Y. Kaplan). İstanbul: Açılım Kitap.
- Freud, S. (2016). *Bir Yanılsamanın Geleceği*. (Çev. A. Yardımlı). İstanbul İdea Yayınları.
- Fromm, E. (1993). *Psikanaliz ve Din*. (Çev. A. Arıtan). İstanbul: Arıtan Yayınları.
- İmam-ı Gazali, (1961). *Makasıdu'l-Felasife*. (Çev: S. Dünya). İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Yayınevi.
- Goldman, R. J. (2001). Düşünme ve Dine Tatbiki. (Çev. S. Akyürek). *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 11 419-448.
- Güler, Ö. (2007a). Tanrı Algısı Ölçeği (TA): Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1, 123-133.
- Güler, Ö. (2007b). Tanrı Algısı Ölçeği (TA):Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi XVIII (I)*, 123-133.
- Gündoğan, A. O. (1995). *Albert Camus ve Başkaldırma Felsefesi*. Erzurum: Birey Yayıncılık.
- Hasker, W., Peterson, M., (1997). *Reason and Religious Belief: An Introduction to Philosophy of Religion*. New York: Oxford Uni. Press.
- Hayta, A. (2006). Anneden Allah'a: Bağlanma Teorisi ve İslâm'da Allah Tasavvuru. *Değerler Eğitimi Dergisi* 4 (12), 29-63.
- Hiçdurmaz, D.& Öz, F. (2011). Benliğin Bilişsel Yaklaşım ile Güçlendirilmesi. *Hacettepe Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi Hemşirelik Dergisi* 18 (2), 68-78.
- Hoffman, L. (2005). *Cultural constructs of the god image concept: Implications for culture psychology and religion. Annual Meeting of the Society for the Scientific Study of Religion, Vanguard University of Southern California Costa Mesa, CA.*
- Hökelekli, H. (2005). *Din Psikolojisi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

- Hume, D. (1995). *Din Üstüne*. (Çev. M. Tuncay). Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Hyman, G. (2010). *Ateizmin Kısa Tarihi*. (Çev: D.Şendil). İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınevi.
- Jung, C. G. (1968). *Psychology and Alchemy*. New York: New Material Copyright.
- Kant, I, (2004). Felsefi Teolojiye Giriş. (Çev. M. Sait Reçber), *Felsefe Dünyası*, 40.148-164.
- Kardaş, M. (2017). *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm*. İlahiyat Fakülteleri, XXII Kelam Koordinasyon Toplantısı Uluslararası Din Karşıtı Çağdaş Akımlar Ve Deizm Sempozyumu Bildiri Metinleri Kitabı. Van: Ensar Neşriyat Yayınevi.
- Kartopu, S. & Özbolat, A. (2014). “Şathiyelerde Tanrı Algısı: Tipolojik Bir Yaklaşım. *Turkish Studies* 9 (5), 1299-1318.
- Kaufman, G. D. (1981). *The Theological Imagination: Constructing the Concept of God*. Philadelphia: Westminster.
- Kirkpatrick, L. A. & Shaver, P. R. (1990). Attachment Theory And Religion: Childhood Attachments, Religious Beliefs And Conversion. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 29 (3), 315-334.
- Kirkpatrick, L. A. (1992). An attachment-theory approach to the psychology of religion. *International Journal for the Psychology of Religion* 2, 3-28.
- Koç, A. (2011). *Üniversite Öğrencilerinde Tanrı Tasavvuru, Benlik Algısı ve Öfke Yaşantısı*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe Ve Din Bilimler, Ankara
- Koç, T. (1995). *Din Dili*. Kayseri: Rey Yayınları.
- Köse, A. (2001). Modernleşme-Sekülerleşme İlişkisi Üzerine Yeni Paradigmalar. *Liberal Düşünce* 24, 150-165.
- Leibniz, G. W., (1946). *Teodise Denemeleri* (Çev. Batu). İstanbul: M.E.B. Yayınları.
- Marx, K. & Engels, F. (1968). *Sur la religion*. Editions sociales, Paris.
- Muz, S. (2009). *Bilişsel Terapi Ve Dinî Başa çıkma*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Nietzsche, F. (2014). *Güç İstenci*. (Çev. N.Epeçeli). İstanbul: Say Yayınları.

- Ögçem, E. (2015). Antony Flew'de Tanrı'ya Dair Paradigma Değişikliği, *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* 1 (2), 215-245.
- Ögçem, E. (2014). Antony Flew'ün Tanrıyı İnkârı ve Gerekçeleri, *Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (2), 139-164.
- Özdemir, M. (2013). Gazzâlî, Nietzsche ve Foucault'da Güç- Hakikat İlişkileri Analizi. *Turkish Studies* 8 (12), 989-1008.
- Peker, H. (2014). *Din Psikolojisi*. İstanbul: Çamlıca Yayınları.
- Piaget, J. (1939). *Çocukta Hüküm ve Muhakeme*. (Çev. S. E. Siyavuşgil). İstanbul: Devlet Basımevi.
- Ramazan, T. (2003). *İslam: Medeniyetlerin Yüzleşmesi*. (Çev. A. Meral). İstanbul: Anka Yayınları.
- Rizzuto, A. M. (1979). *The birth of the living god: A psychoanalytic study*. Chicago: University of Chicago Press.
- Rotter, J.B. (1966). Generalized Expectancies for Internal Versus External Control of Reinforcements. *Psychological Monographs* 80, 1-28.
- Smart, N. (1983). *Worldviews, Crosscultural Explorations of Human Beliefs*. New York: Charles Scribner's Sons.
- Subaşı, H. (2012). *Üniversite Öğrencilerinin Tanrı İle İlişkilerinin Bağlanma Kuramı Açısından Değerlendirilmesi*. Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Tokat, L. (2017). Modern Batı Dünya Görüşünün Tanrı ve İnsan Tasavvuru Açısından Tahlil ve Eleştirisi. *Bilimname XXXIV* (2), 121-143.
- Tümekaya, S. (2000). İlkokul Öğretmenlerindeki Denetim Odağı ve Tükenmişlikle İlişkisi. *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 8, 1-8.
- Vergote, A. (1983). *Religion Foi Incroyance*. Bruxelles: Mardaga.
- Vergote, A. (1991). Ateizmin Psikolojisi (Çev. H. Hökelekli). *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3, (3), 231-245.
- Yavuz, K. (1987). *Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişimi*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Yıldız, M. (2007). *Çocuklarda Tanrı Tasavvurunun Gelişimi*. İzmir: İlahiyat Vakfı
- Young, W. C. (1988). *Secularizm. Borker's Dictionory of Teolgoy*. USA: Baker Books.

